

ORTA ƏSR ABİDƏLƏRİNİN MƏTNŞÜNASLIQ VƏ DİLÇİLİK BAXIMINDAN TƏDQIQI

Şərqşünas alim, akademik M.Nağısoylu orta əsr Azərbaycan-türk tərcümə abidələrinin aşkara çıxarılması, nəşri və tədqiqində, şərq dünyasının sahib olduğu milli-mənəvi dəyərlər kodeksi olan əsərlərin fars dilindən tərcüməsində yeni bir ədəbi məktəb yaratmışdır. Onun elmi fəaliyyətinin əsasını farsdilli qaynaqlar təşkil etsə də, tədqiqat materialları üçün seçdiyi sahə və istiqamətlər daha genişmiqyaslı bir sahəni əhatə edir. Bu istiqamətdə apardığı tədqiqatlarda tərcümə tarixi, klassik tərcümənin özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə yanaşı, mətnşünaslıq, ədəbiyyat tarixi və dilçilik məsələləri də əsas yer tutur və bu yöndə gələcəkdə aparılacaq araşdırmalar üçün zəmin yaradır. Bütün bunlar nəzərə alınaraq M.Nağısoylunun Azərbaycan tərcümə sənətinin tarixinə həsr olunmuş tədqiqatlarını özündə əks etdirən "Seçilmiş əsərləri" 2 cildde (Bakı, Elm, 2017) Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin qərarı ilə nəşr edilmişdir. Nəşr olunan bu cildlər orta əsr Azərbaycan tərcümə əlyazmalarının mətnşünaslıq və tərcüməşünaslıq baxımından tədqiqində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Bu baxımdan M.Şəbüstəri dühasının bilik üföqlərinin genişliyini XX əsrdə bizə çatdıran, Azərbaycan oxucusunu öz dəyərli oğlu ilə yəni-dən qovuşduran, Azərbaycan əlyazmalarına ikinci həyat verən görkəmli mətnşünas, dilçi-şərqşünas M.Nağısoylu olmuşdur. M.Şəbüstərinin "Gülşəni-raz" əsərini türkçəyə ilk klassik tərcüməsini həyata keçirən, Şirazinin əsərini tədqiq edən M.Nağısoylu yalnız tərcümə ilə qənaətlənməmiş, əsərin ilk müəllifi və ona yazılmış digər şərh və tərcümələri də təhlil etmişdir. M.Nağısoylu Şərq fəlsəfi fikrinin əvəzsiz qaynaqlarından olan tərcüməni Türk-Azərbaycan ədəbiyyatında təsəvvüf simvollarını açıqlayan ilk əsər kimi tədqiqata cəlb etmişdir. Araşdırma zamanı bütün bu məsələləri incelikləri ilə təhlil edən şərqşünas alim tərcümənin dil-üslub xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmiş, eyni zamanda M.Şəbüstərinin farsca orijinalı ilə türkçə tərcümənin tekstoloji müqayisəsini apararaq orijinalın fars dilinin xirdalıqlarını mükəmməlcəsinə əks etdirməsini, eyni zamanda türkçə tərcümənin birəbir hərfi tərcümə deyil, müəllif təxəyyülü və düşüncəsinin sərbəst ifadəsi olduğunu nəzərə çatdırmışdır. Bölmə-bölmə statistik təhlilin nəticəsindən aydın olur ki, Şirazi tərcümə zamanı mövzu ilə bağlı öz əlavələrini verməyə, mövzu ətrafında poetik tərcümələr etməyə, mümkün qədər hər hansı bir məsələni daha geniş izah etməyə çalışmışdır. Nəticə etibarilə orijinaldan daha geniş, lakin məzmun etibarilə üst-üstə düşən, "sərbəst yaradıcı poetik tərcümə" meydana çıxmışdır. Əsərlə bağlı tədqiqatın dəyəri onunla bağlıdır ki, o yalnız mətnşünas kimi deyil, həm də dil tarixçisi və ədəbiyyatşünas kimi əsəri araşdırmış, tərcümə tarixində özünəməxsus yer tutan əlyazmanın dilinə, rəngarəng poetik yeniliklərə, dilin daxili imkanlarından istifadə məsələlərini aydınlaşdırmışdır.

Əsərin dilində işlənən çoxsaylı qədim, nadir türkmanşəli sözlərin digər əsərlərdə, müasir Azərbaycan dili və onun dialektlərində işlənilməsi, sözlərin tarixən keçdiyi semantik inkişafı zəngin faktlarla araşdırılmışdır. Əsərdə müasir Azərbaycan dili üçün arxivləşmiş, unudulmuş sözlərin qədim türk mətnləri ilə müqayisəli şəkildə tədqiqi, geniş etimoloji təhlili verilmişdir. Müəllif özü bunu belə izah edir ki, bu dövrdə türkcənin nüfuzunun artması, doğma dildə yazan şairlərin çoxalması həm də onunla sonuclanır ki, ərəb və fars dillərində qələmə alınmış ayrı-ayrı əsərlər dilimizə çevrilir, beləliklə də milli ədəbiyyatımız və ədəbi dilimiz daha da zənginləşir. Bu fakta əsaslanaraq alim XV əsrin digər dəyərli tərcümə əsəri olan Əhmədin "Əsrarnamə" tərcüməsinin də elmi-tənqidi, filoloji təhlilini vermişdir. Əslində bu iki tərcümə bir-biri ilə bağlı əsərlərdir. Hər ikisinin sufi elminin görkəmli nümayəndələri olan Şəbüstəri və F.Əttarın təsəvvüf görüşlərini əks etdirən fars dilində qələmə alınmış əsərlər olması, hər iki əsərin tərcüməsi ümumxalq danışığı dilinə yaxın sadə bir dillə qələmə alınması və uzun əsrlər boyu geniş şəkildə yayılıb çoxsaylı nüsxələr şəklində kitabxana və muzeylərdə saxlanılması onları bir nöqtədə birləşdirir. M.Nağısoylu bu baxımdan eyni dövrün məhsulu olan "Əsrarnamə"ni də tədqiqata cəlb edərək XV əsr klassik tərcümə sənətinin özünəməxsus cəhətlərini müəyyən etmiş, həmin dövrün dil xüsusiyyətlərini yeni lingvistik faktlar əsasında araşdırmışdır.

Əsasən Bakı nüsxələri əsasında tədqiqat aparan tədqiqatçı, həm əsərin orfoqrafik-fonetik, qrammatik, leksik xüsusiyyətlərini, həm də nüsxələrin yazıya alındığı mövcud şəraitdəki dil-üslub xüsusiyyətlərini üzə çıxarmışdır. XVIII əsrin əvvəllərində və XIX əsrdə qələmə alınmış nüsxələr "Əsrarnamə"nin yazıldığı XV əsrin və

XVIII-XIX əsrlərin dil faktlarının daşıyıcısına çevrilir. Nüsxələrdəki mövcud dil faktlarını toplayan tədqiqatçı haqlı olaraq yazır ki, "Əsrarnamə" tərcüməsinin ikinci Bakı nüsxəsi qədim əlyazmadən köçürüldüyünü düşündürməkdir. Əhmədin qələmə aldığı tərcümənin dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi orta yüzilliklərdə Azərbaycanda tərcümə sənətinin başlıca səciyyəvi cəhətlərinin aşkara çıxarılması baxımından çox əhəmiyyətlidir. Bir tərcüməçi-şərqşünas kimi orta əsr tərcümə nümunəsini bu yöndən araşdıran alim nəticədə müəyyən etmişdir ki, orta əsrlərin digər poetik tərcümə nümunələri kimi, burada da klassik tərcümə sənətinin sərbəst-yaradıcı növünə xas olan cəhətlər daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Əhmədi də Şirazi kimi bir sıra hallarda orijinal mətnə sadıq qalmağa, onu dəqiq çevirməyə səy göstərsə də, əksər hallarda sərbəst-yaradıcı tərcüməyə meyilli olmuş, yeri gəldikcə tərcümənin mətninə öz kiçik əlavələrini də daxil etmişdir. Demək olar ki, bütün tərcümə boyu müşahidə olunan tərcüməçi əlavələri farsca mətnin məzmununun genişləndirilməsi

nə, onun daha maraqlı və anlaşıqlı olmasına, bəzi hallarda isə orijinalda təsvir olunan hadisələrin müəyyən mənada məntiqi davamına xidmət edir. Bunun da nəticəsində Əhmədin Əttardan tərcümə etdiyi mənzum hekayətlərin çoxu orijinallarından həcmnin böyüklüyü ilə seçilir. Bütövlükdə götürdükdə isə, Əhmədin öz ustadı saydığı Əttarın əsərlərindən tərcümə etdiyi mənzum hekayətlərin çoxu məzmun baxımından onların farsca orijinalı ilə üst-üstə düşür. Tərcümə ilə farsca orijinalların mətnləri arasında müşahidə olunan həcm fərqi isə, klassik Şərq, o cümlədən Azərbaycan tərcümə sənətinə xas olan ənənə və xüsusiyyətlərlə bağlıdır və həmin dövrün digər tərcümə nümunələri üçün də səciyyəvidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, şərqşünas alim Möhsün Nağısoylu hər hansı bir əsərin tərcüməsi zamanı müəllif ilk öncə orijinal mətni filoloji tədqiqata cəlb edir, onun yazılma tarixi və nüsxələri, başqa tərcümə variantları haqqında geniş məlumat verir, elminə nəzəri baxış süzgecindən keçirir. Bu baxımdan çoxsaylı kitab, dərslik və monografiyaların tərtibçisi və tərcüməçisi olan müəllif sanballı və çoxşaxəli elmi fəaliyyəti Azərbaycan dilçilik elminin parlaq şəhərlərindən biridir. Alimin tədqiq etdiyi əsərlərdən biri də "Şühədanamə"dir. Xorasanlı Hüseyn bin Əli Vaiz Kaşifinin məşhur "Rövzətüş-şühəda" əsərinin tərcümələrindən biri olan "Şühədanamə"nin mütercimi Məhəmməd bin Hüseyn Katib Nişatidir. Akademik Nişatinin kimliyi ilə bağlı tədqiqat apararaq sübut edir ki, mütercimliklə yanaşı, xəttatlıqla məşğul olan Nişati eyni zamanda Şah İsmayıl Xətəinin "Divan"ının Paris Milli Kitabxanasında saxlanılan əlyazmasının katibidir. "Şühədanamə" "Şeyx Səfi Təzkirəsi" əlyazmaları ilə "Divan"ın xəttatının Şirazlı Nişatı olduğuunu sübut edir. Məhr xəttat və mütercim olan Nişatinin söz ustası kimi məharəti "Şühədanamə" tərcüməsində üzə çıxır. "Rövzətüş-şühəda" kimi Dibaçə və on bəddan ibarət olan "Şühədanamə" Şah Təhməsinin "əmrü işarəti" və Şiraz hakiminin göstərişi ilə "parsi dilindən türki"yə çevrilmişdir. Özünü "müsənnif" (yazıçı, müəllif) əsərini təsnif adlandıraraq Nişatinin "Şühədanamə"sini "Rövzətüş-şühəda" ilə müqayisəli şəkildə təhlil edən akademik M.Nağısoylu bu qənaətə gəlir ki, Nişatinin "qəmu özünündür ki, qılıpudr mənzum" ifadəsi heç də özünü doğrultmur. Çünki, "istər bütövlükdə "Şühədanamə"nin əsasını təşkil edən nəsr hissəsi, istərsə də nəsr arası verilən şeir parçaları heç də Nişatinin yazdığı kimi özünün deyil, farsca mətnin tərcüməsidir".

Əsərin paleoqrafik xüsusiyyətləri də araşdıran M.Nağısoylu əsərdə

Quran ayələrinin və binomların qızıl suyu və göy boya ilə qələmə alındığını, əlyazmanın Şərq paginasıya üsuluna əsasən vərəqləndiyini, ümumi tərtibi prinsipinə və paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə əlyazmanın şah kitabxanası üçün hazırlandığını və təknüsxə olmadığını yazır. Əlyazmanın bütün qrafik xüsusiyyətlərini geniş şəkildə araşdıran M.Nağısoylu sait səslərin söz əvvəli, ortası və söz sonunda yazılış şəkilləri, istisnaları, fərqliliklərin səbəblərini üzə çıxarmışdır. "Güman etmək olar ki, Nişati bu cür fərqli imla ilə diqqəti həmin sözlərin dilimizin ayrı-ayrı şivələrdəki tələffüz variantlarına (qara/qəra, qardaş/qərdaş və s.) yönəltmək istəmişdir. Bu xüsusiyyətləri eyni zamanda müəyyən mənada o dövrdəki imla sabitsizliyi ilə də izah etmək mümkündür. Orta əsr Azərbaycan əlyazmalarındakı imla sabitsizliyi çərçivəsində "Şühədanamə"nin orfoqrafik xüsusiyyətlərinin araşdırılması xüsusilə əhəmiyyət kəsb edir. Əsərdə tədqiq edilən əsas məsələlərdən biri də şəkilçilər onların qrafik ifadəsidir. Bu şəkilçilərin bəziləri müasir ədəbi dilimiz üçün arxivləşmiş, lakin dia-

lektlərimizdə qorunub saxlanmışdır. Feilin məsdər, qəti gələcək, şühədi keçmiş zaman, əmr şəklinin morfoloji əlaməti, sifətin müqayisə dərəcəsinin şəkilçisi, cəm şəkilçisi abidədə bir neçə formada yazılır ki, bu bəzən ahəng qanunu baxımından sözlərin faktik tələffüz qaydalarına uyğun gəlir. Buna görə də "orta əsrlərdə yaşamış müəlliflərin əsərlərinin transfoneliterasiyasında ahəng qanunu ilə yanaşı, həmin əsərin hansı bölgədə kim tərəfindən və nə məqsədlə yazılması (və ya köçürülməsi), kimə həsr edilməsi, hansı üslubda yazılması, dialekt xüsusiyyətlərini nə dərəcədə əks etdirməsi və s. məsələlər də nəzərə alınmışdır.

"Şühədanamə" tərcümə əsəri olduğundan onun orijinal əsərlə müqayisəli tədqiqi istər mətnşünaslıq, istərsə də lingvistika baxımından mühüm elmi nəticələrin əldə edilməsinə imkan verəcəkdir. Çünki tərcümə əsərlərində orijinalın yazıldığı dilin təsiri hər zaman hiss olunur. Tərcümənin tekstoloji - filoloji təhlilini apararaq şərqşünas alim farsdilli orijinaldakı bəzi hissələrin tərcümə edilmədiyini, Nişatinin şeirlərin tərcüməsində yaradıcı mövqə tutduğunu, klassik ənənlərə uyğun olaraq əsərdə nəsrə yazılan dəbdəbəli və ibarəli ifadələrin yer aldığı "Rövzətüş-şühəda"nın sadə və canlı ümumxalq dilinə tərcümə edildiyini üzə çıxarmışdır.

Füzuli ecazkar və qüdrətli qələmi ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə yalnız nəzm əsərləri deyil, nəsr əsərləri də bəxş etmişdir. Onun "Hədiqətüş-süəda" əsəri Azərbaycan klassik nəsr ədəbiyyatının əvəzlənməz zirvəsidir. Dərin məzmun və ideyasına, yüksək bədii sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə nadir sənətkarlıq nümunəsi sayılan "Hədiqətüş-süəda" əsəri Möhsün Nağısoylu elmi yaradıcılığında da mühüm yer tutur. "Hədiqətüş-süəda"nın mövzu baxımından bənzər əsərlərlə təhlil edən akademik ərəb dilində yazılmış Əbülfərci İsfahani-nin "Məqatilüt-talibin", Əbu İshaq İsfərafinin "Nurül-əyn fi Məşhədül-Hüseyn", Hilləli Seyyid Rzaəddinin "Nəsrəi-Tausi", fars dilində yazılmış Kaşifinin "Rövzətüş-şühəda", türk dilində yazılmış Kastamonulu Şazinin "Dastani-məqtəli-Hüseyn", Yəhya bin Bəxşinin "Məqtəli-Hüseyn", Lameinin "Kitabi-Ali Rəsul" və s. əsərlərini təhlil edərək bu qənaətə gəlir ki, Şərq ədəbiyyatında "məqtəl" mövzusunda yazılmış ən güclü əsər kimi "Hədiqətüş-süəda" bütün əsərləri kölgədə qoyur. "Rövzətüş-şühəda"dan ilhamlanaraq qələmə alınan əsəri alim müqayisəli şəkildə təhlil etmiş, hər iki əsərin eyni məzmun və quruluşda olduğunu, hadisələrin təamillə bir-biri ilə üst-üstə düşdüyünü vurğulamışdır. "Hədiqətüş-süəda" dil-üslub xüsusiyyətləri baxımından isə fərqlənir və burada Füzuli bədii estetik gücü özünü göstərir. Füzuli qələminin mahirliyi əsəri orta əsr bədii tərcümə sənəti çərçivələrindən çıxarır və özünəməxsusluq qatır. Akademik bütün bu xüsusiyyətlərinə əsasən "Hədiqətüş-süəda"nın "təlif-tərcümə" kimi qəbul edir. Əsəri

mətnşünas-şərqşünas yanaşması ilə dərinlən araşdıran alimin Füzulinin əsər boyunca tətbiq etdiyi səc yaratma üsullarını bir-bir nümunələr əsasında təhlili və lingvistik xüsusiyyətlərinin tədqiqi bir daha sübut edir ki, yüksək bəşəri ideyasına görə "Hədiqətüş-süəda" əsrlərin sınağından şərfə çıxan əbədiyaşar sənət nümunəsidir.

Ümumiyyətlə, ömrünü şərq tərcümə sənətinin inceliklərini öyrənilməsinə həsr edən görkəmli akademik ortaçağ şərq bədii-ədəbi nümunələrinin tərcümə yolu ilə daha da zənginləşdiyini, tərcümənin başqa dillərdə yazıb-yaradan türk müəlliflərinin yaradıcılıqlarının yaşadılmasında mühüm rolunu olduğu qənaətinədir. Bu baxımdan əsasən türk əsilli müəlliflərin orta əsrlərdə tərcümə edilmiş əsərlərinə yer verilmiş, tədqiqat zamanı orijinal əsərlərdə türk ruhu, türk izi araşdırılmışdır. Belə əsərlərdən biri də XVI əsrdə tərcümə edilmiş Şeyx Əbülfəzli Hübeyş bin İbrahim bin Məhəmməd Tiflisinin "Kamilüt-təbir" kitabıdır. XII əsrdə yaşamış Hübeyş Tiflisi zamanəsində "Şeyx" ləqəbini qazanmış dərin elmi biliyə malik şəxsiyyət kimi tarixdə özünəməxsus yer qazanmışdır. Onun astronomiya, tibb, minerologiya, kimya, dilçilik, ədəbiyyat nəzəriyyəsinə aid ərəb və fars dilində yazılmış 25 əsəri mövcuddur ki, bunlardan 8-i tibb mövzusunda. "Təqvimül-ədviiyə", "Üsulul-mələhim", "Kifayətüt-tibb", "Bəyanüt-tibb", "Mihracit-tibb", "Sihətül-əbdan", "Bəyanün-nücum", "Mədxəlün-nücum", "Qanunul-ədəb", "Tərcümanül-qəvafi", "Üsulul-mələhim" "Bəyanüş-sənəat" kimi əsərlər yazmış Hübeyş Tiflisinin dövründə ən geniş yayılmış əsəri yuxuozmaya həsr edilmiş "Kamilüt-təbir" kitabıdır. Əsərə edilən tərcümələrin içində öz mükəmməliyi ilə seçilən Xızır bin Əbdülhadi Bəvazinin "Kəvamilüt-təbir" əsəri XVI əsrdə Sultan Süleyman Qanuniyə ithaf edilmişdir. İstər orijinal əsərin geniş əhatəliyi və mükəmməliyi, istərsə də tərcümənin dilinin sadəliyi, etnoqrafik xüsusiyyətlərin gözəl ifadəsi akademik M.Nağısoylunun diqqətini cəlb etmişdir. Abidənin tərcümə məsələləri, bununla bağlı leksik, morfoloji, sintaktik xüsusiyyətləri alimin əsas tədqiqat obyektinə olmuşdur. Əsərin səciyyəvi cəhətlərini üzə çıxaran müəllif yaradıcı tərcümə zamanı yeni sözlər yaratması, onları ilk dəfə ədəbi dilə gətirməsi faktını farsca mətndəki qarşılıqlarına uyğun gəlməklə yanaşı, dili zənginləşdirdiyini qeyd edir. Əsərin sintaktik xüsusiyyətlərinin təhlili bu qənaətə gəlməyə imkan verir ki, Bəvazici bütün tərcümə boyu işlətdiyi cümlələr onların farsca qarşılıqlarından fərqli quruluşda, özəl biçimdə qurmağa can atmış və buna uğurla nail olmuşdur.

Əsər üzərində uzunmüddətli və səmərəli tədqiqat aparan alimin fikrincə, "Kəvamilüt-təbir" klassik Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatının ən dəyərli və nadir nümunələrindən biri olmaqla yanaşı, eyni zamanda bədii nəsrin ədəbi dil və elmi üslub tarixinin eləcə də, etnoqrafiyanın araşdırılması baxımından mühüm və əhəmiyyətli yazılı abidələrdən biridir.

İkicildiyə daxil olan əsərlər Möhsün Nağısoylu yaradıcılığının bir qismini əhatə edir. Çoxşaxəli tədqiqat sferasına sahib olan Möhsün müəllimin "Sədrəddin Konyəvi: İbnül-Ərəbi məktəbinin görkəmli davamçısı", "Seyid Yəhya Bakuvinin "Gülşəni-əsrar" əsəri üzərində bir incələmə", "Şeyx Səfəddinin Mövlana beytlərinə şərhləri", "Kəlilə və Dimnənin Azərbaycan türkcəsinə klassik tərcüməsi", "Məhəmməd Hədinin poetik tərcümələri haqqında" kimi yüzlərlə məqaləsinin hər biri öz-özlüyündə geniş tədqiqat işləri üçün açar rolunu oynayır. Ömrünü Şərq ədəbi-elmi, bədii-mədəni tarixinin, tərcümə sənətinin öyrənilməsinə həsr edən akademik seçilmiş əsərləri Azərbaycan dili tarixinin tədqiqində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. XI-XII əsrlərə aid əsərlərin XV-XVI əsrlərdəki tərcümələrini, onların qarşılıqlı təhlilini apararaq müəllif bir neçə əsrin dil mənzərəsini eyni zamanda tədqiqata cəlb edir, əsrlərarası dil keçidlərini müəyyən edir. Əsərlərin yazıldığı dövrün dil normalarını aydınlaşdırır və nəticə etibarilə özünəqədər qaranlıq qalmış məqamları aydınlaşdırır. Bu proses Abbasqulu ağa Bakıxanovun "Riyazətül-qüds" əsəri ilə XIX əsrə qədər davam etdirilir və nəticədə Azərbaycan tərcümə sənətinin ən azı 4-5 əsrlik tarixi açıqlanır. Ədəbi dil tarixinin hərtərəfli tədqiqi üçün zəngin faktlar verən bu əsərlərin eyni zamanda özünəməxsus bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə çağdaş tərcümələrdən əsaslı surətdə fərqləndiyi də əsaslandırılır. Dildə varisliyin daşıyıcısına çevrilən bu əsərlərin tədqiqi dilin dərin köklərini üzə çıxarmaqla yanaşı, klassikləşən ədəbi-bədii ənənələrin zənginliyini, əhatəliliyini sübut edir.

Sayah SADIQOVA,
professor,
Şəbnəm HƏSƏNLİ-QƏRİBOVA,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.